

Apor Péter

Népi kultúra, kollektív erőszak és antiszemitizmus

NÉPÍTÉLET SZEGVÁRON, 1946

1946 tavaszán és nyarán Magyarországon számos helyen zajlottak le olyan tömegmegmozdulások, melyeknek zsidó származású polgárok is áldozatul estek. Az elkövetők minden esetben szinte kizárólag a falvak és városok átlagemberei, pontosabban szólva földmunkások és ipari munkások csoportjai voltak. Ennek ellenére a népi kultúra és a kollektív erőszak viszonya alig vált a témával foglalkozó vizsgálatok tárgyává. A legtöbb kutató a háttérben meghúzódó társadalmi és gazdasági körülményekhez köti ezeket az eseteket, kiemelve a széleskörű éhínség és az ebből fakadó társadalmi elégedetlenség tényét.¹ Sokak számára az 1945 utáni antiszemita erőszak a náci propaganda hosszú távú hatásait bizonyítja, és mintegy ex-post facto bizonyítékkul szolgál a kelet-európai társadalmak

felelősségére a második világháború népiirtásában.² Mások a háború utáni kommunista pártok szerepét emelik ki, feltételezve, hogy ezek politikai céljaik érdekében manipulálták a lakosság zsidóellenes érzelmeit.³ A harmadik álláspont nem csupán a politikai antiszemitizmus szerepét tagadja, hanem az antiszemitizmus szerepét általában, és igyekszik az eseteket egyszerű rablasként és banditizmusként beállítani.⁴

Különös módon, miközben számos ponton eltérő álláspontot képviselnek, mind a politikai ideológiák hatását hangsúlyozó, mind a feltételezeten nem politikus társadalmi mentalitásokat kiemelő magyarázatok hasonló, meglehetősen zavarba ejtő következtetésre jutnak. Az az elképzelés, hogy a munkásokat és parasztokat vagy politikailag tudatos szervezetek, csoportok vagy személyek manipulálták, vagy ellenkező-

A tanulmány elkészítését a Gerda Henkel Alapítvány AZ/27/F14 számú ösztöndíja segítette.

leg, teljesen érintetlenek maradtak ezektől az ideológiáktól, egyformán elszakítja a politikai eszmék birodalmát a nem-elit kultúráktól és a népi mentalitásoktól. Ebben az értelmezési keretben a munkások és parasztok fel vannak vértézve az erőszakos ideológiák ellen, hiszen mintha maguktól, a politika segítségével nélkül képtelenek lennének etnikai alapú atrocitások elkövetésére. Hétköznapi emberek hétköznapi bűntetteket követnek el, vélelmezik a történészek. A rasszista ideologikus erőszak pedig olyan szélsőséges, nem hétköznapi módon gonosz politikai mozgalmak velejárója, mint a „fasiszták” vagy a „kommunisták”, akik mintha a normális társadalmon kívülálló különleges lények lennének.

Ez az írás az elkövetők által mozgósított kulturális rendhez köti az 1945 utáni kollektív erőszak vizsgálatát. Az 1946. március 7-i, Szegváron lezajlott „népítélet” kapcsán azt elemzi, miként érzékelték a vidéki földmunkások a háború utáni újjáépítés nehézségeit és ígéreteit, és milyen jelentéseket tulajdonítottak közös tömeges fellépésüknek ebben az összefüggésben. Hogyan váltak a zsidók a kollektív erőszak jogos tárgyává a szemükben? Mi volt az erőszak szerepe ebben a népi kulturális közegben és hogyan függött ez össze a korabeli politikai víziókkal?

1

1946. március 7-én szegvári lakosok nagy csoportja betört Klein Lászlóné házába. A támadás idején a 46 éves asszony egyedül, csupán kisunokájával együtt tartózkodott otthon.⁵ Kleinné zsidó volt. Amikor a tömeg végigkísérte a falu utcáin, Pokorny Viktorné, ugyancsak szegvári lakos így kiáltott rá: „na bűdös zsidók, ugye, hogy el kell menni, a rendszer nem változott, azt a bűdös zsidó Rákosit is nem soká kikészítjük.”⁶ Kleinné – leánykori nevén Erlich Karolin – férje, Klein László náci haláltáborokban pusztult el. A hazatérő zsidók elleni gyűlölet motívuma kétségtávolyan jelen volt 1946 tavaszán Szegváron.

Nem Kleinné volt a március 7-i atrocitások egyetlen zsidó áldozata. A szintén zsidó származású Dr. Reiner Imrét délelőtt támadták meg az utcán. Ahogy három héttel később a rendőrségen elmesélte, orvul, hátulról támadták rá és dorongokkal ültették. Sikertelenül elment, ám a tömeg üldözőbe vette és egész addig kergették, míg egy gyógyszertárban menedéket nem talált, ahol sebeit is el látták. A tömeg azonban nemsokára felfedezte rejtekhelyét, és a támadók egyike megpróbálta leszúrni.⁷ Végül is sikerült eljutnia a szomszédos város, Szentés kórházába. Az orvosok főként a fején észlelték súlyos sebet, és feljegyezték a sérülések okát is: „Tüntető tömeg megverte.”⁸

A zsidóellenesség mellett, a szerzési vágy is motiválta a Kleinné házába behatolókat. Amikor néhány nappal később Kleinné sikeresen hazatért, észrevette, hogy a ház kulcsai eltűntek, betörők kutatták át a házat és értékes vagyontárgyakat vittek el. Kára kétségkívül jelentős volt. Két héttel később, rendőrségi kihallgatása során az asszony részletesen felsorolta az eltűnt tárgyakat: „15-20 kvadrát barna, 6-8 kvadrát fekete, 2,70 m finom barna férfi szövet, 3 szürke, 12 m rózsaszín ágynemű, 10 m fehér dunna vászon, 1 d rózsaszín dunnahaj, 1 d új szürke gumi köpeny, ruhák, kabátok, 8 m sima teniszből készített terítő, 1 fényképezőgép, ezüst készlet, 4 m rózsaszín fehérenemű anyag, az egész család cipői, összes baba holmik, rengeteg érték apróság, gumitalp.”⁹

Már korábban, a háború alatti deportálások során számos helyi lakos vélte úgy, hogy a zsidók tulajdona szabad préda. A községi tanács 1944 decemberében jegyezte föl: „A raktározott zsidó bútorokat a tömeg rohama elől nem tudta a hatóság megvédeni és kiosztotta használatra és megőrzésre olyanoknak, akik igényelték.”¹⁰ A legjelentősebb vagyongyarapodást azonban, éppenséggel maga a községi tanács könyvelhette el. A tanács 1944. májusban jutott hozzá a tehető helyi zsidó Mohr család számos ingó és ingatlan tulajdonára, többek között egy tágas étteremre, melyet a

tanácsnokok a jövőben a községi tanács gyűléstermévé kívántak átalakítani.¹¹

Az 1946 márciusi szegvári betörések mégsem az elrabolt zsidó vagyont érintő vitákkal voltak összefüggésben. Nem Kleinné igyekezett visszapерelni szomszédaitól a háború alatt eltűnt tulajdonát. A szomszédok voltak azok, akik betörték az asszony házába, és magukkal vitték mindazt, amit értékesnek gondoltak. A Kleinné által a rendőrtiszt számára megfogalmazott elbeszélés egyszerűen a fosztogatás története volt. Ebben a történetben a behatolókat a pusztavágy hajtotta. Az erőszak az elszabadult anyagi ösztönök, önző szerzésvágy, valamint a zsidók elleni irracionális gyűlölet következménye volt. Valóban, a tömeg megpróbált betörni egy másik holokauszt-túlélő, Löbl Károlyné házába is. Az asszony már korábban elhagyta az épületet, így a betörők nem találtak rá, egy rendőrközvetítőnek pedig sikerült megvédenie a tulajdonát is.¹² Mégis, a zsidó vagyonszerzésének szándéka világosnak látszik ebben az esetben is.

2

Kleinné vallomásaiban van azonban egy, már első pillantásra is zavarba ejtő elem. Kleinné arról számolt be, hogy házat, mielőtt a betörést követően elhagyta volna, lezárta, a kulcsokat pedig átadta a jelenlévő rend-

örnek. A rendőr elvitte a kulcsokat a község házára, ahol azokat annak rendje és módja szerint leltárba vették. Az asszony azt is elmesélte, hogy a tömeg kényszerítette egy nyilatkozat aláírására, melyben egy szobára való bútorzatot és minden háztartási ingóságát átadja a szobalányának.¹³ Amikor néhány nappal később a család és családja elvitték a bútorokat, a közgyűlés egyik tagja, Forrai Lajos is megjelent. Forrai úgy emlékezett, hogy őt azért küldték a helyszínre, hogy az eljárás rendben folyjon le, mert máskülönben csak a cselédlány érdekelt családja lett volna jelen. Amikor az apa felnyitotta a házat, a közgyűlési képviselő – elmondása szerint – pontos leltárt készített a bent található vagyontárgyakról.¹⁴ Jól látható, hogy a tüntetésben résztvevők számára fontos volt egyfajta rend és szabályozottság fenntartása. (Valóban, a Kleinné által aláírt nyilatkozat később fontos szerepet töltött be abban, hogy visszakaphatta eltulajdonított vagyontárgyait.)¹⁵ A tüntetés sajátos rituális rend szerint bonyolódott, melyben a résztvevők a puszta fosztogatáson túli társadalmi-kulturális jelentéseket fedeztek föl.

A tüntetők betörték Löblné házába is, ahol rejtett élelmiszerkészletek és más áruk után kutattak. A Kleinnénél történetekhez hasonlóan, a tüntetők itt sem hordták szét az árucikkeket. Ehelyett mindent beszállítottak a rendőrsre, ahol ezeket rendben leltárba vették és átadták a

községi tanács felügyeletébe.¹⁶ A tüntetők által elmesélt történetekből a közösség anyagi egyensúlyának, egyfajta „morális ökonómiának” a képe bontakozik ki. Ezek az elbeszélések a tüntetést a közösség által szentesített olyan fellépésként ábrázolták, mely a jogosnak hitt mérték fölötti egyéni vagyon kisajátítására irányult. A tüntetés ebben a nézetben, a gazdasági-vagyoni szolidaritás elveiből következő, a szükség és nélkülözés órájában végrehajtandó jogos tettnek tűnt.¹⁷ A tüntetők a község ismert, jómódú polgárait vették célba: a textilkereskedő Kleint, a gabonakereskedő és boltos Löblt, a baromfikereskedő Lusztig Joachimot, és a fűszeres Kádár Pált.¹⁸

A március 7-i tüntetés célpontjai nem kizárólag a község zsidó lakosai, de még csak nem is a helyi kereskedők voltak. A tüntetőkkel együtt felvonuló Gila Rókus, a délután új csatlakozókkal kiegészült tömeget Schmidt Miklós volt iskolaigazgató házához vezette. Schmidt Miklós, aki éppen az orvoshoz igyekezett, megremült a tömeg látványától és egy barátjánál keresett menedéket. A tüntetők azonban rátaláltak a 62 éves férfira és visszakísérték a házhoz. Feleségével együtt arra utasították, hogy álljanak ki az udvarra, ahol is a tömeg körbevette őket. „Ezután Gila Rókus feltette a kérdést: Kinek van panasza az igazgató ellen. Erre Kosz-

tolányi Ferenc Szegvár Újfalusi lakos kijelentette, hogy én öt levente korában megsértettem. Erre a jelenlévők kijelentették, hogy a »Nép ítélet« szerint nekünk a házunkat és a falut tízperc alatt el kell hagynunk.”¹⁹

A szegvári tüntetés nem csupán a közösségi gazdaság morális helyreállítása volt, sokkal inkább a bűn és büntetés rituáléja fogalmazódott meg benne. A népi igazságszolgáltatás célja azonban láthatóan eltért az intézményesült büntetőeljárásétól: nem állt szándékában a bűnös megjavítása, sokkal inkább nyilvános bemutatása és megszégyenítése, majd kiűzetése, a közösségből való eltávolítása. Bár látszólag a tüntetés bírósági tárgyalótermet utánozott, valódi formáját a pellengér és a bűnös közösségből való nyilvános kitzasztásának hagyománya adta.²⁰ Reiner Imre úgy emlékezett, hogy a helyi földigénylő bizottság egyik nagygyűlésén megfenyegették, hogy felkoncolják, feldarabolják, és a piactéren homlokánál fogva kiszégezik.²¹

Az ítélezés hamisítatlan politikai aktus volt: a közösség állapotáról tett állítás, annak védelme és határainak kijelölése. Kleinnét támadói arra utasították, hogy öt percen belül hagyja el a házat. Amint indulásra készen állt, négy, botokkal felszerelkezett gyerek elkísérte a szomszédos község, Mindszent határáig, ahol szidalmazások után útjára bocsátották.²² Késő délután Fazekas József jegyző házában 100-150 tüntető vonult fel. Miután

behatoltak a házba, egy kijelölt küldött révén arra szólították föl, hogy 10 percen belül hagyja el az épületet. Ezután egy botokkal felszerelt csoport kikísérte a házból.²³ A tüntetésről szóló beszámolók határozott határvonalat húztak két csoport között. E történetekben a község társadalma egyértelműen két részre volt osztható: egyfelől volt a veszélybe sodródott község, másfelől pedig az ezt veszélyeztetők csoportja.

Nehéz nem észrevenni a tömeg igyekezetét, hogy felelős testületként, olyan „hatóságként” lépjen föl, melynek feladata a község rendjének helyreállítása volt. A tüntetők első célpontja nem a zsidók, a kereskedők vagy a község hivatali elitjének tagjai voltak. Puskás Nagy Mihályné, aki rendőrségi kihallgatása szerint a kerten kívülről nézte végig a Kleinné házában zajló eseményeket,²⁴ illetve részt vett a Dr. Reiner elleni támadásban is,²⁵ már kora reggel csatlakozott a felvonulók csoportjához, akik a Szociális Testvérek épületéhez tartottak.²⁶ A Szociális Testvérek Társasága, a Schlachta Margit által 1923-ban alapított női szerzetesközösség, Szegváron árvaházat és menhelyet működtetett a falubeli szegények számára. A 100-120 fősre duzzadt tüntető tömeg behatolt az épületbe, és a bent talált nővéreket arra utasította, hogy menjenek az udvarra. A házban tartózkodó Wagner Viktória nővér,

a község szociális védőnője önmagából kivetkőzött, fosztogató tömeget látott. Elmondása szerint, a lefelé haladó testvéreket a tüntetők megtámadták, többeket véresre vertek. Rendőrségi tanúvallomásaiban jól érzékelhető a felháborodás a történetek miatt: „a lakószobákban mindent földúltak, a szekrényeket kiborították, az ágyneműket lehúzták, 32 pár evőeszköz hiányzik.”²⁷

A Szociális Testvérek házához elsőként érkező tüntetők azonban tárgyalásokba bocsátkoztak Wagner Viktória házvezető nővérrel, aki megpróbálta lebeszélni az embereket a betörésről. Félórányi tárgyalás után a tüntetők elfogadták, hogy négyfőnyi küldöttséget küldjenek a rendházba, egy rendőr kíséretében, akinek feladata a nővérek testi épségének biztosítása volt. A községi orvos, aki jelentést készített a menhely egészségügyi állapotáról, jelentésében hangsúlyozta, hogy azt a „tömeg kérésére, és a rendőrség felhívására” készítette.²⁸ Forrai Lajos, a községi tanács tagja is jelen volt, állítása szerint „kirendelték, hogy ne legyen rendzavarás.”²⁹ A Szociális Testvéreket, hasonlóan a többi áldozathoz, arra szólították föl, hogy egy órán belül hagyják el a községet.³⁰ Az 1945 utáni kollektív erőszak eseteiben megfigyelhető büntetési gyakorlatok olyan formákat mozgósítottak, melyek megelőzték a modern igazságszolgáltatás büntetési eljárásait. A modern büntetőgyakorlat a test fegyelmezé-

sén és átalakításán alapszik. A háború utáni népítéletek eltérő módon szerveződtek. Céljuk a rendet megsértő bűnös nyilvános felmutatása, azonosítása, majd az általuk megtesztített fenyegetést megszüntetve, fizikai eltávolításuk nyomán a rend helyreállítása volt.

A tüntetésről szóló történetekben felelevenedő rituális közösségi-politikai rendben nagy szerepet kapott a munkavégzéshez, pontosabban a testi munkavégzéshez való viszony. Reiner Imre ügyvéd azért került a tüntetők célpontjába, ahogy ezt a helyi rendőrmegbízott is észrevette, mert a földreform során kiosztott földet visszaperelte. A tüntetést követő estén súlyosan bántalmazott Fábián János Nemzeti Bizottsági tag esetét is hasonlóképpen látta magyarázhatónak a rendőrtiszt. Jelentése szerint, Fábián állandóan a földreformot bírálta.³¹ A veszélybe sodródott község középpontjában a földreform során frissen földhöz jutottak, saját testük munkájából élők csoportja állt.

A tüntetésre vonatkozó vallomások a szegváriak által érzékelt társadalmi választóvonal történetét beszélik el: egy mesét mondanak el, melyben a „nép” túljár a fősvény és lusta eszén, a haszontalan, magukat a közös munkából kihúzó pap, gróf, prókátor és kereskedő pedig elnyeri megérdemelt büntetését. E választóvonal egyik ol-

dalán azok helyezkedtek el, akik nem végeztek fizikai munkát: a kereskedő, a pap és az ügyvéd. A társadalmi osztályozás másik csoportja a saját testi munkájukból élők közössége volt. A rendőrségen kihallgatott résztvevők jelentős többsége a község Rétitelep és Rákóczitelep nevű részén lakott. Ezeket a telepeket a 20. század elején építették napszámos és kubikos családok számára. 1930-ban több mint ezer lakosa volt ezeknek a házaknak.³² A kubikosok hagyományosan út, vasút vagy csatornaépítkezéseken vállaltak testi erővel végzett földmunkákat. A tüntetők másik csoportja az 1941-ben létesített kendergyár munkásai közül került ki. A tüntetésen a község fizikai munkából, „dolgozó testként” élő lakosai mozdultak meg. A társadalmi választóvonal dolgozók és nem dolgozók, dolgozó és nem dolgozó testek között húzódott.

A test a társadalmi osztályozás fontos eszköze.³³ „Bizonyos kulturális témák a test mozgósításának rítusaival fejezhetők ki” – írja Mary Douglas.³⁴ A testi szennyeződéssel és a test külső határaival, így például az étkezéssel kapcsolatos szabályozások szimbolikusan kijelölik a társadalmi csoportok határait és a társadalmi érintkezés lehetséges és tiltott módjait.³⁵ A testtel kapcsolatos képzetek segítségével lehetséges a társadalom szerkezetének és politikai intézményrendszerének elgondolása és ábrázolása.³⁶ Az 1945 utáni kollektív erőszak esetei azonban arról tanúskodnak,

mintha valami más és több is lenne a test társadalmi-kulturális haszna.

A testi munkához való viszony ugyanis különös jelentőségre tett szert az 1945 utáni Magyarországon. Az egész országban nagyfokú volt a nélkülözés, különösen az élelmezési cikkek, fűtőanyag és ruházat hiánya. A szükség egyformán sújtotta a vidék és a városok társadalmának jelentős részét. Nem volt ez máshogy Csongrádban és közelebről Szegváron sem. 1946 elején a község lakosai körében is nagy volt a szegénység. A Nemzeti Bizottság gyakran tárgyalta az éhező lakosság helyzetét és helytelenítette, hogy néhányan a tömeg radikalizálására igyekeztek kihasználni az elégedetlenséget.³⁷ 1946 tavaszán ráadásul a nélkülözés már a lakosság jelentős része számára hosszabb ideje tartós volt. A községi tanács már 1945 februárjában arról panaszkodott, hogy képtelen ellátni a község szegényeit.³⁸ Különösen sújtotta a szegénység a saját munkaerejükből, bérből élőket, akik az áruhiányból fakadó infláció és drágulás következtében alig-alig kaphattak bármit is keresményükért.

Az általános nélkülözés közepette a viszonylagos anyagi jólét nem maradt ártatlan, egyszerűen a társadalmi viszonyokat tükröző tény. A tüntetésben részt vevők történeteiben a bőség a szegények kárára elérhető kiváltságnak látszott. A nélkülözés, vélelmez-

ték a tüntetők, annak a következménye, hogy az embereket megfosztják a nekik járó anyagi javaktól. A vallo-másokból kirajzolódó zárda nagyon is konkrét veszélyforrás, a falu szegényeit veszélyeztető intézmény volt. Mindkét résztvevő, akiket kifejezetten a zárdánál lezajlott tüntetésben játszott szerepükről faggattak, arról számolt be, hogy a falusi szegények állapotát kívánták ellenőrizni.³⁹ Valóban, a tüntetés másnapján a községi orvos megvizsgálta az intézmény egészségügyi viszonyait. Jelentése, melyet hangsúlyozottan rendőri felkérésre készített, kétségkívül rossz higiéniai és életkörülményekről számolt be. Az orvos egymásután sorolta a gondokat: „nagyfokú ruhát-lanság, nincs váltóruha, a bentlakók élelmezése nem megfelelő, az élelmiszer tárolása, elkészítése és tálalása nem felel meg az egészségügyi követelményeknek, valamint egyhangú is, főleg levesből és tésztaféléből áll, zsírszegény, tej nincs, zöldségek nincs, többnyire burgonya van csak, a bentlakók ruházata koszos, sok a bolha, szalmazsák nincs, az áptak rongyokon feküdtek, világítóeszköz sincs és a kályha is füstöl, bár tüzelő többnyire nincs.”⁴⁰

Bár az orvos leírása sokkal inkább a háború utáni időszak általános nélkülözéséről tanúskodik, mintsem a nővérek, a szegényeket érintő valami-féle különlegesen rossz bánásmódjá-

ról, az intézményben uralkodó rossz körülményeket a tüntetők az anyagi javak elfogadhatatlanul immorális, egyenlőtlen elosztásaként értelmezték. Amit az egyik áptolt mondott az orvosnak, az nem egyszerűen a szegénység, a gondatlanság benyomását is keltette: „Egy éve nincs reggeli és vacsora, a főzőedény piszkos.”⁴¹ A tüntetés számos résztvevője szemében a nővérek veszélyeztették a szegények testi épségét, és nem valamiféle általános és személytelen szegénység. A községben elterjedt pletykák szerint a szegények meztelenül feküdtek ágyaikban és kukoricadarát ettek.⁴²

A tüntetők úgy vélhették, hogy a látszólagos bőség, a készletek és a felhalmozás gyanús és bűnös tevékenységekből származnak, az emberektől jogtalanul elvett javakra épülnek. A szegvári rendőrség rendszeresen kobzott el élelmet illegális felhalmozás vádjával a községben. 1945 őszén a Nemzeti Bizottság utasította a község rendőrségét, hogy lépjen fel keményebben a feketepiac ellen, a községi önkormányzat figyelmét pedig arra hívta föl, hogy vezesse rendszeresen az elkobozott élelmiszerek könyvelését.⁴³ Ezeket a rendelkezéseket a községi tanács lényegében a Szegvár körüli harcok elültével, már 1945 februárjában meghozta.⁴⁴

1946 tavaszán, Szegváron nem volt nehéz Kleinnét azonosítani egy olyan csoporttal, amely morális, sőt büntető jogi értelemben is bűnös tevékenységet folytat. Az asszony, saját be-

számolója szerint, nem egyedül volt otthonában, amikor a támadás érte. Unokáján kívül lánya, asszonynevén Berend Józsefné is ott tartózkodott.⁴⁵ A férj, Berend József, Kleinné veje, a Klein család régebbi üzlettársaként volt ismert. Ezt az üzleti kapcsolatot azonban 1946 tavaszán már a gyanakvás légköre vette körül. Ahogyan a helyi rendőri megbízott jelentésében hangsúlyozta, Kleinné „veje Berend József és fia Klein László gyors úton nagy vagyont harácsoltak össze.”⁴⁶ Az egyik helyi lakos, Zsibók András a Nemzeti Bizottság 1946. január 28-i ülésén tett arról panaszt, hogy Kleinné nem a szokásos öt tojásért cseréli az üres gázpalackokat, hanem vagy 5 kg burgonyáért vagy 2 kg lisztért vagy éppen 1,5 kg szárnyasért. A Nemzeti Bizottság arra utasította a helyi rendőrparancsnokot, hogy határozottan vizsgálódjon az ehhez hasonló esetekben.⁴⁷

1946 elején a szegváriak egy része úgy érezte, hogy az igazságtalan felhalmozásból eredő nélkülözés egy jól behatárolható társadalmi csoport, a munkából élők osztályrésze. Néhány szegvári lakos 1946. február végén megfogalmazott véleménye szerint, Kleinné feketézőként megismert veje, a zsírral üzérkedő Berend József „egész Szegvár dolgozó társadalmának kárára van.”⁴⁸ A tüntetés célpontjainak áldozatai nem feltétlenül nincstelenek, ellenben testi munkából élnek, dolgozók, hangsúlyozták a község lakói. „Nem tűrhetjük, hogy

Berend József és mások elrabolják az igazi dolgozóktól azt, amit megérdemelnek.”⁴⁹

Ezzel szemben a nem dolgozók – akikről úgy vélték, hogy megfosztják a dolgozókat a nekik járó javaktól –, láthatóan dúskáltak. Ezt elsősorban a rendőrség beavatkozásai tették látványosan és kézzelfoghatóan tényezővé: Berend József esetében „a rendőrség 27 kg. zsírt és szalonnát foglalt le tőle, melyet engedély nélkül szállított”. Löbl Károlynénál a tüntetők 100 kilogramm szöveget, 63 kilogramm zsírt és két zsáknyi szalonnát és sonkát fedeztek föl.⁵⁰ A hírek nem fedkeztek meg az apácák feltételezett titkos élelemraktáráról sem. A tüntetés másnapján megjelent helyi lapok szerint a szegváriak „két hízót, nyolc süldőt, egy anyakocát, hízott kacskát, libákat, bőrt, négy zsák lisztet, cukrot, csokoládét, mézet és szaloncukrot” találtak a menhelyen.⁵¹

Ilyen körülmények között a nélkülözésből és szegénységből, illetve a felhalmozásból, jólétből és jótápláltságból adódó testi jegyek nem voltak többé ártatlan, esetleges egyéni jellemzők. Néhány nappal korábban, március 4-én tüntetők megtámadták a helyi kendergyár ügyintézőjét.⁵² Az egyik támadó rendőrségi kihallgatása során úgy emlékezett, hogy amikor odaért a helyszínre, társai már elkezdték ütni a gyár vezetőjét, „egy magas kövér embert.”⁵³ Nem egyszer-

rúen az történt, hogy a résztvevők testtel kapcsolatos képekben fejezték ki, írták le és jelenítették meg a társadalommal kapcsolatos nézeteiket. Nem egyszerűen az történt, hogy a „kövérség” képzetével ábrázolták jelképesen a jóléttel kapcsolatos ellenérzéseiket. Valójában maga a test, fizikai tulajdonságok és külső testi adottságok tették kézzelfoghatóvá és megérthetővé a társadalmi különbségeket. A testi megjelenés társadalmi helyzetet tett felismerhetővé, és a társadalomban elfoglalt hely pontos azonosítását ígérte. A dolgozó testet fenyegető veszélyforrás felismeréséhez testi különbségek azonosításán keresztül vezetett út.

Ebben az értelemben a szegvári földmunkások, kubikusok és kendergyári dolgozók a hagyományos, Európában legalábbis a kora újkortól megfigyelhető népi kultúra elemeit mozgósították. Ez a hagyományos népi kultúra testekben gondolkodott: a világ egészét illető kozmológiai, valamint a társadalomra vonatkozó tudását testek segítségével tette érthetővé, ezt a tudást pedig külső, testi tulajdonságokra fordította le.⁵⁴ A népi kultúra a sokrétű, összetett valóságot nem írásos, értekező formák segítségével rendezi el. A kozmológiai és társadalmi valóságot a nem írásbeli kultúrákban a test szervezi és testekkel kapcsolatos gyakorlatok során rendezhető el. Ezekben

a kultúrában a morális, személyes és társadalmi helyzetet is külső jegyek határozzák meg.

A társadalmi különbségtétel és osztályozás szándékát a testhez való modern viszony is tartalmazza. A test tudatos alakítása, az ízlés és öltözködés a társadalmi pozíció szerinti elkülönülés fontos eleme a modern, iparosodott társadalmakban is.⁵⁵ A hagyományos népi kultúra számára azonban a test és társadalmi identitás közti viszony valamiképp mégiscsak fordított. Nem az én által választott vagy társadalmi mechanizmusok során kijelölt, belsővé tett identitás külső jegyekben való kifejezése zajlik ebben a kultúrában. Éppen ellenkezőleg: a test, a külső, fizikai tulajdonságok eldöntik, rögzítik és előírják az egyén helyét a társadalmi osztályozás rendszerében. Az 1945 utáni kollektív, népi erőszak résztvevői számára az identitás végső soron fizikai, testi tulajdonságok összessége volt. Tűnjön bármennyire is távolinak, ezekben az esetekben mégiscsak a keresztény gyökerű, nyugati-európai kultúra egyik alapvető eleme jött mozgásba. A testi feltámadás és Krisztus valódi, testi jelenlétéhez kapcsolódó, a 13. század során kikristályosodó társadalmi-kulturális gyakorlatok döntő hatást jelentettek az identitás fogalmára a keresztény Nyugaton. Az én önazonossága mind a mai napig elválaszthatatlannak tűnik a test – fizikai – azonosságának és folytonosságának tényétől.⁵⁶

3

1945-öt követően kialakult egy olyan politikai kultúra, amely jelentős mértékben a testek közti különbségtételre épült. Az új magyar kormány céljait a testi munkavégzéshez való viszony fogalmaiban határozta meg. „Valamilyen munkahelyet mindenkinek választania kell” – jelentette ki Tildy Zoltán miniszterelnök 1946. január elején Szegeden tartott programbeszédében.⁵⁷ A magyar kormányt nem valamifajta elvont moralitás vezette, amikor a munkavégzést állította politikájának középpontjába. A második világháború utáni politikát az újjáépítés programja határozta meg, melynek elsőrendű célja a termelés beindítása és a gazdaság talpra állítása kellett, hogy legyen. A kormány és közigazgatás feladata azonban nem volt egyszerű. A termelőeszközök, gépek és igásállatok nagy részét a visszavonuló német csapatok magukkal vitték, vagy megsemmisültek a harcok során. A közlekedési eszközök, vasutak, közutak, hidak jórészt romokban heverték és használhatatlanok voltak. Az országban lényegében nem volt sem tőke, sem hitel.⁵⁸ A gazdasággért felelős hatóságok rendelkezésére alig állt a fizikai munkán kívül egyéb más erőforrás. Az újjáépítés politikája számára nélkülözhetetlen volt, hogy megteremtse a munkavégzés anyagi és intézményi feltételeit, illetve hogy növelje a bevonható munkaerő mennyiségét. Ahogy Nagy Imre

földművelésügyi miniszter már 1945 februárjában a magyar parasztságnak szánt programjában megfogalmazta: „A magyar újjászületés egyetlen feltétele a munka.”⁵⁹

Ilyen körülmények között a kormánynak és intézményeinek alig volt más lehetősége, mint hogy különbséget tegyen test és test között. A politikai program szempontjából léteztek hasznos és szükséges testek, melyek munkavégzésre alkalmasak voltak. „Munka és munka között van különbség, jelenleg csak társadalmilag hasznos munka fogadható el munkának” – okította olvasóit a szentesi Magyar Alföld.⁶⁰ Az újjáépítés testhez kötött politikája a társadalomból kiemelte és létrehozta a privilegizált testek csoportját. „De azok, akik a mai nehéz időkben a termelés terén önfeláldozó munkát végeznek, elsősorban jogosultak a magyar föld birtoklására” – szögezte le Nagy Imre 1945 eleji programbeszédében.⁶¹ „Ami kevesünk van, azt elsősorban a dolgozókhöz kell juttatni” – erősítette meg Tildy Zoltán decemberben az irányelv érvényét. A miniszterelnök azt is hozzátette, a kormány gondoskodik arról, hogy kizárják a valutázókat, spekulánsokat és feketézőket a közellátásból.⁶² Valóban, december 15-én a Magyar Alföld ismertette a kormány rendeletét, melynek értelmében nem részesülhetett közellátásból az a 18–60 éves férfi

vagy 18–40 éves nő, aki munkaképes, ám a társadalom szempontjából hasznos foglalkozást nem űz.⁶³

Az újjáépítés fizikai munkavégzésre alapozott programja nem csupán a privilegizált dolgozó testeket teremtette meg. 1945 késő tavaszára egyre nyilvánvalóbbá vált a radikális politika csongrádi alakítói számára is, hogy léteznek „rossz testek”. Az a körülmény, hogy a kormányzati programok sikerüket a munkavégzésre képes dolgozó testek létrehozásától tették függővé, egyre inkább ráirányította a figyelmet arra a tényre, hogy azok, akik nem képesek vagy nem hajlandók részt venni a fizikai munkában, lehetséges veszélyt jelentenek. Akik nem vesznek részt a fizikai munkában, azok terhet jelentenek a munkát végzők számára, haszontalanok, és hátráltatják az újjáépítés sikerét. „Senki nem születik íróasztal mellé”, szögezte le a Magyar Alföld. „Vannak, akik pusztá henyélésből élnek, eszik a mások által megtermelt kenyeret.”⁶⁴ Ahogy a lap fogalmazott 1945 nyarán, végletek vannak a társadalomban, van, aki egyáltalán nem vesz részt a termeléshez szükséges fizikai munkában, és vannak a proletárok, akik a végtelenségig ki vannak használva.⁶⁵ Ebben a világban immár két radikálisan különböző csoport áll szemben egymással: a dolgozó és a nem dolgozó testek társadalma. A Magyar Alföld szerint 1945 Magyarországon két világ állt szemben egymással: „a dolgozók és henyék világa”.

Abban a kialakuló társadalmi-kulturális közegben, amely a fizikai munkához való viszonyt és a dolgozó testnek politikai jelentőséget tulajdonított, a zsidók, mint kulturálisan megértett társadalmi csoport, hagyományosan különösen veszélyeztetve voltak. A zsidó üzemtulajdonos, nagygazda és boltos a náluk dolgozó és vásárló alacsony jövedelmű paraszt és munkás rétegek elégedetlenségének célpontjaivá váltak, amit igen könnyen fordítottak le egyszerűen antiszemita nyelvre. A tőkés és a munkás ellentétének ábrázolásakor az 1945 utáni radikális sajtó is használt hagyományos antiszemita jelentéseket is könnyen mozgósító nyelvezetet. A szentesi kommunisták lapja, a Magyar Alföld éppen néhány héttel a szegvári tüntetést megelőzően indított támadást a város egyik jelentős gyáros családjára, a Szentesen malmot, Szegváron pedig fűrésztelepet működtető Krausz család ellen. Az 1946. február 1-i vezércikket jegyző Wachsmann István – aki később részt vett a városi rendőrkapitány, Lakos József meggyilkolásában is – felháborodásának okát az adta, hogy a deportálásból hazatért Krausz Ágnes Joint-segélyben részesült. Wachsmann szerint a segély ténye a proletárokon esett sérelem volt, hiszen a gazdag Krausznéknak nem volt szükségük a pénzre, amit így végső soron a nélkülöző munkásoktól vettek el. „Egy Krausz-lány, a Krausz malmosék lánya, közel két kiló arany csa-

ládi vagyon egyik résztulajdonosa”, fakadt ki a cikkíró, csakis a további vagyongyűjtés céljából fordulhatott segélyért. A hírlap álláspontja szerint „A 40 kiló méz, megszámlálhatatlan cipő, töméntelen ruha, bontatlan üveg likőrök, valódi angol rum, közel két kiló arany birtokosai” nem léphettek át a társadalmi választóvonalat, amely a nélkülözők és a dúskálók között húzódott. „Krauszok és nem proletárok vagytok” – mondta ki az ítéletet Wachsmann.⁶⁶

Bármennyire is jól látható volt mások mellett egy-egy tehetős zsidó család jóléte is egyes helyi közösségekben, a gazdag zsidó és a zsidó gazdagság az antiszemita képzeletvilág és a náci gyakorlat eredménye volt. Zsidó vagyont csupán a gettókba terelés és a deportálás következményeképpen lehetett látni. 1944 áprilisától a zsidónak minősített személyeket vagyonbejelentés kötelezettsége terhelte. A rendelkezés célja az volt, hogy a deportálás előtt ne rejthessék el vagyontárgyaikat, melyeket a magyar kormány háborús célokra szándékozott felhasználni. A vidéken többnyire májusban kezdődő gettósítások előtt megindult a hajsza a mégis elrejtett vagyonok után. A rendőrség és a helyi lakosság sokszor egymást kijátszva igyekezett előnyhöz jutni a kincskereső versenyben.⁶⁷

A zsidó vagyon e sajátos kincskeresés eredményeképpen jött létre. Az

elrejtett és megtalált tulajdon összegyűjtve és egymásra halmozva valódi kincsestárnak látszott. „Az egyik ládában csak ezüst volt. A hatalmas láda színültig volt rakva ezüst étkészletekkel. Találtak a ládában körülbelül 400 darabból álló ételkészletet, ezüsttálcákat és billikomokat, monogrammal ellátva. A másik ládát is felbontották a kapitányságon s abból a legdrágább ruhaneműk kerültek ki. Perzsabunda, ezüstróka, szőrmekepek, asztalterítők tucatszámra, ágyneműek, paplanok, törülközők, fel nem használt fehérnemű anyagok, női fehérneműek, zsebkendők stb. Amikor kipakolták a rendőrség egyik szobájába a ládába rejtett értékeket, megtelt azokkal az egész szoba.”⁶⁸

Szegvár zsidó lakosaiból többen is egy olyan megmozdulásnak estek áldozatul, mely tragikus módon többek között a zsidók elleni támadást tette a társadalmi cselekvés és érdekérvényesítés, a résztvevők számára lehetséges módjává. Az 1945 utáni tömegmegmozdulások a politikai részvétel olyan sajátos formáit jelentették, ahol a résztvevők kifejezheték a közügyeket érintő álláspontjukat és úgy érezték, kikényszeríthetik ezek érvényesítését. Ezek a megmozdulások egy olyan kultúra elemeiként születtek meg, melyben a politikai részvétel fogalmai és eszközei jelentősen (és végzetesen) különböztek az elit, pártszerű, írott politizálás formáitól. Ebben a kultúrában a poli-

tikai részvétel erőforrásait a test, a tüntetés és a kollektív erőszak jelentették. Az erőszak olyan elérhető és mozgósítható erőforrásként⁶⁹ jelent meg, melynek alkalmazását sajátos célszerűség és időhöz kötöttség sza-

bályozták. A tüntetők szemében az erőszak, mint a testre irányuló fizikai aktus,⁷⁰ tűnt a helyénvaló eszköznek, melynek segítségével a dolgozó testeket fenyegető veszélyforrás elháríthatónak látszott.

JEGYZETEK

1. Łukasz Kamiński és Jan Żaryn szerk.: *Reflections on the Kielce Pogrom*. Varsó, 2006. Ständeisky Éva: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. *Századok*, 1992. 2. 284–308.
2. Jan T. Gross: *Félelem. Antiszemitizmus Lengyelországban Auschwitz után*. Budapest, 2012.
3. Pelle János: *Az utolsó vérvádak*. Budapest, 1994. Marek Jan Chodakiewicz: *After the Holocaust: Polish–Jewish Conflict in the Wake of World War II*. Boulder, CO, 2003.
4. Ez pl. Marek Edelman álláspontja. Ld. Ryan Lucas: „Book on Polish Anti-Semitism Sparks Fury.” *USA Today*, 2008. január 24. Accessed June 25, 2013. <http://usatoday30.usatoday.com/news/world/2008-01-24-3040464218.x.htm>.
5. Klein Lászlóné rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrőrs, 1946. március 24. Gila Rókus és társai. Nyomozati dosszié. Magyar Államrendőrség, Vidéki Főkapitányság, Politikai Rendészeti Osztály, Szeged. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára V87580, 22.
6. Klein Lászlóné rendőrségi kihallgatása. ÁBTL V87580, 23.
7. Dr. Reiner Imre rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrőrs, 1946. március 24. ÁBTL V87580, 19.
8. Orvosi jelentés. 1946. március 15. Csongrádvármegye Közkórháza Sebészeti Osztály, 574/946. ÁBTL V87580, 7.
9. Klein Lászlóné rendőrségi kihallgatása. ÁBTL V87580, 22.
10. Szegvár község közgyűlésének jegyzőkönyvei. 1944. december 14. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged. V. 1008. a. 49. k.
11. Szegvár község közgyűlésének jegyzőkönyvei. 1944. május 27. MNL CSML V. 1008. a. 49. k.
12. Berezvai János rendőrőrmester, rendőrbiztos jelentése. Szegvár, 1946. március 7. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szentes. Magyar Államrendőrség Iratai, Csongrád megyei Kapitányság. XXIV. 1. 6. d.
13. Klein Lászlóné rendőrségi kihallgatása. ÁBTL V87580, 22.
14. Forrai Lajos rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrőrs, 1946. március 27. ÁBTL V87580, 26.
15. Haizler Ilona rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrőrs, 1946. március 27. ÁBTL V87580, 33.
16. Berezvai jelentése
17. Edward P. Thompson: *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*. *Past and Present*, 1971. 1. 76–136. Thompson: *Az angol munkásosztály születése*. Budapest, 2007. 265.

18. Löbl Károly 1931-ben mint gabona-kereskedő és szatócs volt bejegyezve Szegváron. Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára, 1931. Budapest, 1931. 183. Löbl 1943-ban Szegvár 11 telefontulajdonosának egyike volt. A vidéki távbeszélő hálózatok betürendes névsora, 1943. 469.
19. Schmidt Miklós rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrőrs, 1946. március 22. ÁBTL V87580, 17.
20. Richard van Dülmen: *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Budapest, 1990. 10–13., 66–69.
21. Dr. Reiner Imre rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrőrs, 1946. március 24. ÁBTL V87580, 19.
22. Klein Lászlóné rendőrségi kihallgatása. ÁBTL V87580, 22.
23. Fazekas József rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrőrs. 1946. március 24. ÁBTL V87580, 21.
24. Puskás Nagy Mihályné rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrőrs, 1946. március 27. ÁBTL V87580, 24.
25. Dr. Reiner Imre rendőrségi kihallgatása. ÁBTL V87580, 19.
26. Puskás Nagy Mihályné rendőrségi kihallgatása. ÁBTL V87580, 24.
27. Wagner Viktória rendőrségi kihallgatása. Szegvár rendőrőrs, 1946. március 27. ÁBTL V87580, 34.
28. Oskó István, községi orvos, Orvosi jelentés. ÁBTL V87580, 9.
29. Forrai Lajos rendőrségi kihallgatása. ÁBTL V87580, 26.
30. Berezvai jelentése
31. Berezvai jelentése
32. Szűcs Judit: Szegvár népi társadalma. In: Farkas Gyula (főszerk.): *Szegvár*, 2000. 437.
33. Bryan S. Turner: *A test elméletének legújabb fejlődése*. In: Mike Featherstone, Mike Hepworth és Bryan S. Turner: *A test. Társadalmi fejlődés és kulturális teória*. Budapest, 1995. 12.
34. Mary Douglas: *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London – New York, 1966. 128.
35. Douglas: *Purity and Danger*. 138–139., 163–164.
36. John O’Neill: *Five Bodies: Re-figuring Relationships*. London – Thousand Oaks – New Delhi, 2004. 37–53.
37. A szegvári Nemzeti Bizottság jegyzőkönyve. 1946. február 4. MNL CSML XVII. 18.
38. Szegvár Közgyűlésének jegyzőkönyvei. 1945. február 26. MNL CSML V. 1008. a. 52. k.
39. Puskás Nagy Mihály rendőrségi kihallgatása, Szegvár rendőrőrs, 1946. március 27. ÁBTL V87580, 29. Csenki Pál rendőrségi kihallgatása, Szegvár rendőrőrs, 1946. március 27. ÁBTL V87580, 34.
40. Oskó István, községi orvos, Orvosi jelentés, Szegvár, 1946. márc. 8. ÁBTL V87580, 9.
41. Oskó István, községi orvos, Orvosi jelentés. ÁBTL V87580, 9.
42. Berezvai jelentése
43. A szegvári Nemzeti Bizottság jegyzőkönyve. 1945. október 1. MNL CSML XVII. 18.
44. Szegvár Közgyűlésének jegyzőkönyvei. 1945. február 26. MNL CSML V. 1008. a. 52. k.
45. Klein Lászlóné rendőrségi kihallgatása. ÁBTL V87580, 22.
46. Berezvai jelentése
47. A szegvári Nemzeti Bizottság jegyzőkönyve. 1946. január 28. MNL CSML XVII. 18.
48. Fodor József: Szegvári levél. *Szentesi Lap*, 1946. február 21. 2.
49. L. I.-né: Szegvári levél. *Szentesi Lap*, 1946. február 28. 2.
50. Berezvai jelentése

51. Szegvár és Mindszent dolgozói eltávolították a demokrácia ellenségeit. *Magyar Alföld*, 1946. március 10. 3.
52. Berezvai jelentése
53. Szűcs Ferenc rendőrségi kihallgatása, Szegvár rendőrőrs, 1946. március 28. ÁBTL V87580, 27.
54. Mihail Bahtyin: *François Rabelais művészetete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest, 2002. 27–38.
55. Pierre Bourdieu: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA, 1984. 190.
56. Caroline Walker Bynum: *The Resurrection of the Body in Western Christianity 200–1336*. New York, 1995. 256–278. Carlo Ginzburg: *Representation: The Word, the Idea, the Thing*. In: Uő: *Wooden Eyes: Nine Reflections on Distance*. New York, 2001. 63–78.
57. *Magyar Alföld*, 1946. január 1. 1.
58. Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Budapest – Pécs, 2002, 324. Pető Iván– Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985*, 1. k.: *Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968*. Budapest, 1985, 19. Berend T. Iván: *A szocialista gazdaság története Magyarországon 1945–1968*. Budapest, 1976, II.
59. Nagy Imre: A föld népéhez. *Magyar Alföld*, 1945. február 16. 1.
60. Nem munkakényszer. *Magyar Alföld*, 1945. május 27. 1.
61. Nagy Imre: A föld népéhez.
62. *Magyar Alföld*, 1946. december 13. 1.
63. *Magyar Alföld*, 1945. december 15. 1.
64. Nem munkakényszer.
65. A házmegbízottak. *Magyar Alföld*, 1945. június 19.
66. Wachsmann István: Nyílt levél Krauszékhoz. *Magyar Alföld*, 1946. február 1. 2.
67. *Pl. Békésmegyei Hírlap*, 1944. május 27. 1.
68. *Szentesi Napló*, 1944. május 10. 3.
69. Az erőszakkal kapcsolatos antropológiai kutatások a kulturális értelemben vett erőforrás jelentőségét emelik ki. Christian Krohn-Hansen: *The Anthropology of Violent Interaction*. *Journal of Anthropological Research*, 1994. 4. 370. David Riches: *The Anthropology of Violence*. Oxford, 1986.
70. Az erőszak kortárs szociológiája is ezeket az aspektusokat hangsúlyozza. Jan Philipp Reemtsma: *Trust and Violence: An Essay on A Modern Relationship*. Princeton – Oxford, 2012. 56–62. Trutz von Trotha, ed.: *Soziologie der Gewalt*. Opladen – Wiesbaden, 1997. 25–31.